

Κεφάλαιο 4

Γλωσσική μεταβολή και διαφοροποίηση

Περίληψη

Στο κεφάλαιο αυτό συζητούνται δύο βασικά γνωρίσματα των γλωσσών, η μεταβολή και η διαφοροποίηση, που είναι αναπόφευκτες και κατά κανόνα μη αναστρέψιμες. Επισημαίνεται ότι στα αίτια συγκαταλέγονται, μεταξύ άλλων, αδυναμίες του γλωσσικού συστήματος, ελλιπής γνώση της γραμματικής, μίμηση κ.ά. Διευκρινίζεται ότι η γλωσσική μεταβολή, αντίθετα με ό,τι πιστεύουν πολλοί, δεν είναι φθορά της γλώσσας ως συστήματος, αφού κάθε γλώσσα σε κάθε εποχή έχει γραμματική δομή και λειτουργεί πάντοτε ως σύστημα. Γίνεται αναφορά σε μεταβολές που συνέβησαν από την προϊστορική αρχαιότητα μέχρι σήμερα, σε διάφορα γλωσσικά επίπεδα της Ελληνικής, και ειδικότερα σε μεταβολές της Αττικής-Ιωνικής, προδρόμου της (Αλεξανδρινής) Κοινής και της Νέας Ελληνικής..

Στη συνέχεια, εξετάζονται τόσο το φαινόμενο των μεταπτώσεων, δηλ. της μεταβολής του φωνήεντος των ριζών και των επιθημάτων, που συνδέεται με τον σχηματισμό οικογενειών ομόρριζων λέξεων, όσο και άλλα φαινόμενα, που δεν πρέπει να συγχέονται με τις μεταπτώσεις.

Ακολουθεί αναφορά στη συγχρονική διαφοροποίηση της γλώσσας και στην εμφάνιση τοπικών και κοινωνικών παραλλαγών ή ποικιλιών (διαλέκτων/ιδιωμάτων – κοινωνιολέκτων). Τέλος, προσεγγίζεται η έννοια του λάθους ως αιτίας γλωσσικής μεταβολής. Διευκρινίζεται ότι οι γλωσσολόγοι τείνουν να ερμηνεύσουν λάθη και μεταβολές και όχι να τα καταδικάσουν. Ωστόσο, είναι δυνατόν ορισμένες μεταβολές στη χρήση των λέξεων να αποβούν σε βάρος της γλωσσικής ακριβείας.

4.1 Καθολικότητα και αίτια του φαινομένου

Μεταξύ των βασικών γνωρισμάτων των γλωσσών είναι η μεταβολή και η διαφοροποίησή τους τόσο χρονικά, δηλ. «κάθετα», ως προς τον άξονα του χρόνου, όσο και τοπικά, δηλ. «οριζόντια», ως προς τον άξονα του τόπου. Αυτό προκύπτει από α) την επαφή με κείμενα γραμμένα σε διαφορετικές περιόδους ή σε διαφορετικές περιοχές όπου μια γλώσσα χρησιμοποιείται και β) την παρατήρηση της σύγχρονης γλωσσικής πραγματικότητας.

Κατά την ιστορική διαδρομή μιας γλώσσας, οι μεταβολές-διαφοροποιήσεις συμβαίνουν σε πολλά σημεία του γλωσσικού συστήματος, με αποτέλεσμα αυτό να αναδομείται. Οι μεταβολές αυτές σε άλλες περιπτώσεις είναι μεγαλύτερες και σε άλλες μικρότερες, αλλά υπάρχουν και σημεία του συστήματος που θίγονται ελάχιστα ή καθόλου. Για παράδειγμα, η Ελληνική κατά τη μακρά πορεία της έχει υποστεί μεταβολές και διαφοροποιήσεις όχι μόνο στο λεξιλόγιο αλλά και στα άλλα επίπεδα: στη μορφολογία, τη φωνητική-φωνολογία, τη σύνταξη. Ωστόσο, παραμένει ιδιαίτερα συντηρητική γλώσσα, με αξιοζήλευτη ενότητα των διαφόρων σταδίων της (πβ. μεταξύ άλλων Tonnet, 1995: 185· Μπαμπινιώτη 2000⁴: 11-12), γεγονός που αφορά και στη γραφή, συγκεκριμένα στο μετευκλείδειο αλφάβητο, που χρησιμοποιείται σε γενικές γραμμές αυτούσιο μέχρι σήμερα.

Η γλωσσική μεταβολή είναι παγκόσμιο και συνεχές φαινόμενο, αλλά η στάση των μη γλωσσολόγων είναι συννηθέστατα αρνητική απέναντί της. Σε όλο τον κόσμο είναι διαδεδομένη η αντίληψη ότι οι κάθε είδους γλωσσικές μεταβολές συνιστούν φθορές και παρεκκλίσεις από το «γλωσσικά ορθό», «χαλούν τη γλώσσα», όπως λέγεται. Δεν είναι λοιπόν περίεργο ότι μια τέτοια αντίληψη συναντάται ακόμη και πολύ μακριά από τον ευρωπαϊκό χώρο, σε νησιά του Ειρηνικού, όπου οι ιθαγενείς αποδοκιμάζουν τις μεταβολές που εισάγουν νεότεροι ομιλητές στις γλώσσες τους (Crowley, 1992²/1996: 28-29). Εντούτοις, διαπιστώνεται ότι στις περισσότερες περιπτώσεις οι μεταβολές είναι αναπόφευκτες, μη αναστρέψιμες, και κατά κανόνα μη συνειδητές, καθώς η ακριβής επανάληψη φθόγγων και άλλων γλωσσικών στοιχείων από άτομα πολλών γενεών θα ήταν αντίθετη με τη φύση της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Παρ' όλ' αυτά, κάθε γλώσσα σε κάθε χρονική στιγμή έχει γραμματική δομή, λειτουργεί πάντοτε ως σύστημα, ασχέτως αν αυτό παρουσιάζει διαφορές από τη μία περίοδο στην άλλη. Διαφορές βέβαια παρατηρούνται και μεταξύ των ομιλητών-χρηστών σε μία χρονική περίοδο· στην πραγματικότητα κάθε γλωσσικό σύστημα αποτελείται από υποσυστήματα, ιδίως στην περίπτωση γλωσσών που εμφανίζουν πολυτυπία και, όπως η Κοινή Νέα Ελληνική, δεν έχουν

παγιωθεί στο βαθμό που έχουν παγιωθεί άλλες. Αρκεί ένα παράδειγμα, που είναι πολύ χαρακτηριστικό. Ορισμένοι ομιλητές, περισσότερο γνώστες των γραμματικών λεπτομερειών, διακρίνουν στο ρήμα *παράγω* τον αόρ. *παρήγαγα* από τον παρατ. *παρήγα*, τον συνοπτ. μέλλ. *θα παραγάγω* από τον μέλλ. διαρκ. *θα παράγω* και σχηματίζουν παρακ. *έχω παραγάγει*. Άλλοι δεν κάνουν τέτοια διάκριση και χρησιμοποιούν μόνο τους τύπους *παρήγα*, *θα παράγω* αλλά και *έχω παράγει*. Υπάρχουν πάντως και εκείνοι που αντί *παρήγαγα* χρησιμοποιούν τους ήδη αρχαίους τύπους (λιγότερο δόκιμους) *παρήξα* και *παράζω*, δηλ. *θα παράζω*, οπότε σχηματίζουν παρακείμενο *έχω παράξει*. Τι γίνεται όμως στην περίπτωση των *απάγω*, *συνάγω*, *εισάγω*, *εξάγω*, *προσάγω*; Αρκετοί ομιλητές δημιουργούν νέο ενεστ. *απαγάγω*, κατά τον αόρ. *απήγαγα* (πβ. και *απαγωγή*), παρατ.-αόρ. *απήγαγα*, μέλλ. *θα απαγάγω*, παρακ. *έχω απαγάγει*. Όσον αφορά στο *συνάγω* και ιδίως στα *εισάγω*, *εξάγω*, *προσάγω* άλλοι θα χρησιμοποιήσουν τους τύπους παρατ. *συνήγα*, αόρ. *συνήγαγα*, μέλλ. *θα συνάγω*-*θα συναγάγω*, παρακ. *έχω συναγάγει* και *εξήγα*, *εξήγαγα* κ.λπ., ενώ άλλοι θα γράψουν και θα πουν παρατ.-αόρ. *συνήγα*, μέλλ. *θα συνάγω*, παρακ. *έχω συνάγει*, παρατ.-αόρ. *εισήγα*, *εξήγα*, *προσήγα* κ.λπ. Τύποι με -ξ-, π.χ. *συνήξα*, *εισήξα*, *εξήξα*, *προσήξα* κ.λπ., αποφεύγονται, κυρίως για λόγους κακοφωνίας, για να μην επαναλαμβάνεται το σ (ο τύπος *συνάζω* «συναθροίζω, συγκεντρώνω» ανήκει στο λαϊκό λεξιλόγιο και οι χρόνοι του σχηματίζονται σύμφωνα με τους κανόνες της Δημοτικής: *σύναζα*, *σύναξα*, *θα συνάξω*, *έχω συνάξει*).

Βασικοί λόγοι μεταβολής πρέπει να αναζητηθούν τόσο στο ίδιο το σύστημα όσο και στους ομιλητές του. Για παράδειγμα, δύσκολοι ή ανώμαλοι τύποι κάποιων σημείων του συστήματος είναι δυνατόν να εξομαλυνθούν προκειμένου το σύστημα να λειτουργήσει αποτελεσματικότερα. Αυτό συμβαίνει με τους αναλογικούς σχηματισμούς, π.χ. *βάφω* (αρχ. *βάπτω*) κατά το *γράφω* και αρχ. *γράφομαι*, β' εν. *γράφει* → ν. ελλ. *γράφομαι*, *γράφσαι*. Αφετέρου, επειδή συχνά το γλωσσικό σύστημα χαρακτηρίζεται από ασάφεια και αδιαφάνεια, αυτό «έχει ως αποτέλεσμα την επανερμηνεία και τη μη αναγκαία ή/και εσφαλμένη γενίκευση τύπων, δομών, καταλήξεων» (Θεοφανοπούλου-Κοντού, 2001: 57): *ανέκαθεν* → *από ανέκαθεν*, *παιδιόθεν* → *από παιδιόθεν*. Επίσης οι ομιλητές μεταβάλλουν το σύστημα λόγω μη καλής γνώσης λέξεων και τύπων (πβ. *Οκτώμβριος* κατά τα *Σεπτέμβριος*, *Νοέμβριος*, *Δεκέμβριος*), αδιαφορίας για γλωσσική ακρίβεια (π.χ. *ανεξαρτήτου* ηλικίας αντί *ανεξαρτήτως ηλικίας*) αλλά και δημιουργικότητας και τάσης προς αλλαγή. Σημαντικός παράγοντας είναι επίσης οι λειτουργίες της μνήμης, με αποτέλεσμα την αναδόμηση του γλωσσικού συστήματος, συνήθως προς το απλούστερο, προς αυτό που μαθαίνεται και συγκρατείται στη μνήμη ευκολότερα. Εξάλλου, η επαφή με άλλες γλώσσες οδηγεί συχνά τους χρήστες σε δανεισμό λέξεων, εκφράσεων κ.ά., πβ. *εστιάζω*, από αγγλ. *focus*, και *νόμος πλαίσιο*, από γαλλ. *loi-cadre*.

Πάντως, η διαδεδομένη άποψη ότι οι γλώσσες μεταβάλλονται για να προσαρμόζονται «στη συνεχή αλλαγή του πολιτισμού» (βλ., π.χ., Mallory, 1995: 29) ερμηνεύει ασφαλώς μεταβολές στο λεξιλόγιο, όχι όμως και κάθε μεταβολή στα άλλα γλωσσικά επίπεδα. Είναι επίσης δυνατόν και το αντίθετο, δηλ. ενώ συμβαίνουν πολιτισμικές αλλαγές, αυτές να μην συνοδεύονται υποχρεωτικά από αλλαγές σε πλευρές του γλωσσικού συστήματος. Έτσι, το φωνηεντικό σύστημα της Ελληνικής παραμένει πενταμελές από τον 10ο αι., παρά τις μεγάλες πολιτιστικές αλλαγές που μεσολάβησαν από τότε μέχρι τώρα. Σε διάφορες περιπτώσεις διαπιστώνεται επίσημη παρέμβαση στην πορεία μιας γλώσσας, όπως η *ρύθμιση*, που μπορεί να γίνει και επιδίωξη για δημιουργία *υπερδιαλεκτικής κοινής γλώσσας* με τον *γλωσσικό προγραμματισμό* (language planning) ή για αντικατάσταση και περιορισμό ξένων γλωσσικών στοιχείων, δανείων (Ισλανδία, Κίνα).

4.2 Διαχρονικές μεταβολές

Ο Άγγλος λόγιος και λεξικογράφος Samuel Johnson (18ος αι.), στον πρόλογο του λεξικού της Αγγλικής που εξέδωσε, αποφάνθηκε ότι «οι γλώσσες, όπως και οι κυβερνήσεις, έχουν μια φυσική τάση προς τον εκφυλισμό», όπως παρατηρεί ο Χαραλαμπίδης (1999³/2001: 151). Παρόμοια ήταν η άποψη και άλλων συμπατριωτών του γραμματικών, που πίστευαν ότι το παρελθόν της γλώσσας τους ήταν προετοιμασία, το παρόν τελειώσή της και το μέλλον κατάπτωσή της. Έτσι, ο Αγγλοϊρλανδός λόγιος κληρικός Jonathan Swift είχε ζητήσει «κυβερνητική παρέμβαση για την παγίωση (δηλ. ταρίχευση) της [αγγλικής] γλώσσας» (Χαραλαμπίδης, 1999³/2001: 150). Ακόμη και ο διάσημος γλωσσολόγος του 19ου αι. August Schleicher υποστήριζε ότι ήδη οι κλασικές γλώσσες της Ευρώπης –η Αρχαία Ελληνική και η Λατινική– αλλά και η Αρχαία Ινδική/Σανσκριτική ήταν λιγότερο τέλειες, κατώτερες, από την Ινδοευρωπαϊκή. Ωστόσο, τέτοιες απόψεις έχουν παύσει προ πολλού να υιοθετούνται από τους ειδικούς, για τους λόγους που θα εκτεθούν στη συνέχεια.

Ας εξετάσουμε την ιστορική πορεία λέξεων όπως *ὄμματιον* και *ὕγεια*. Η πρώτη, υποκοριστικό του *ὄμμα*, αποτελείται από τη ρίζα *ὄπ-* και τα επιθήματα *-μα*, *-τιον*. Και οι δύο λέξεις ήταν τετρασύλλαβες. Πάντως, στο *ὄμματιον* ήδη κατά την ύστερη ελληνιστική περίοδο αποβλήθηκε το *ο* του επιθήματος στον προφορικό λόγο (*ὄμματιν*) και απλοποιήθηκε το *μμ*. Αργότερα, σιγήθηκε το αρκτικό άτονο *ο* (*μάτιν*) και, τέλος, το *-ν* (*μάτι*), αν και στην Κύπρο το *-ν* εμφανίζεται συχνά ακόμη και εκεί που δεν αναμένεται: *μάτιν, σώμαν*. Έτσι, η λέξη έγινε δυσύλλαβη, χάνοντας μάλιστα τη ρίζα της και διατηρώντας μόνο τα επιθήματα! Είναι γεγονός ότι από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα έχει απολέσει το μισό μέρος της μορφής της. Ανάλογα ισχύουν για το *ὕγεια*, που κατόπιν έγινε *ὕγεια*, αργότερα *ὕγιά*, με συμπροφορά/συνίχιση του *εια* ως μιας συλλαβής, και, τελικώς, ως δήλωση χαιρετισμού, *γεια*, με αποβολή του άτονου *υ* (ο μεταγενέστερος τύπος *ὕγεια* επανήλθε σε χρήση μέσω της λόγιας γλώσσας).

Στις περιπτώσεις αυτές θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για «αλλοίωση, φθορά» του φωνητικού μηχανισμού, όχι όμως για φθορά της γλώσσας ως συστήματος, καθώς η Ελληνική εξακολουθεί να λειτουργεί ως γλώσσα, παρά τις σημαντικές μεταβολές, σε πολλές περιπτώσεις στη μορφή των λέξεων. Το νέο μορφολογικό σύστημα, στο οποίο πολλά ουδέτερα λήγουν σε *-ι* αντί σε *-ιον*, έχει αντικαταστήσει το αρχαίο, όπου τα ουδ. σε *-ι* αποτελούσαν αμελητέα εξαίρεση, πβ. *μέλι, πέπερι* «πιπέρι».

Από την άλλη πλευρά, με την απλοποίηση στη μορφή των λέξεων επιβαρύνεται σε μικρότερο βαθμό η μνήμη και απαιτείται λιγότερη ενέργεια για να εκφωνηθούν ή να γραφούν αυτές. Πάντως, ένα νεότερο γλωσσικό σύστημα δεν είναι καθ' όλα απλούστερο. Για παράδειγμα, στη Νέα Ελληνική υπάρχουν ουδέτερα τόσο σε *-ι* (*μάτι*) όσο και σε *-ιο* (*εδάφιο*), σε *-ο* (*δώρο*) αλλά και σε *-ον* (*ποιόν, μέλλον, προσόν*). Επίσης, η κλητική ενικού των βαρύτονων κύριων ονομάτων σε *-ος* είναι συνήθως *-ο* και όχι *-ε*, π.χ. *Νίκο, Παύλο, Ευαγγελάτο*, επίσης *γέρο* και, λαϊκότερα, *θείο*.

Η Ελληνική, όποια κι αν ήταν η μορφή που είχαν πάρει οι λέξεις της και γενικότερα όποιες μεταβολές κι αν είχε υποστεί, σε καμία περίοδο της ιστορικής της διαδρομής δεν έπαυσε να λειτουργεί ως γλωσσικό σύστημα, ως αποτελεσματικό μέσο έκφρασης και επικοινωνίας. Χρειάζεται να γίνει αντιληπτό ότι όλες οι γλώσσες λειτουργούν ως επαρκή συστήματα επικοινωνίας, παρά τη διαφορετική μορφή ή και προφορά ίδιων λέξεων σε κάθε περίοδο. Δε θα πρέπει να λησμονούμε ότι μια μορφή γλώσσας που θεωρείται πρότυπη και μέτρο σύγκρισης για άλλες έχει πάρει τη θέση μιας προηγούμενης, αυτή μιας άλλης κ.λπ. Καθεμία ήταν «πρότυπη» στην εποχή της! Ο Γερμανός γλωσσολόγος Hans Weigel, όπως αναφέρει ο Χαραλαμπίδης (1999³/2001: 145), έχει κάνει το εξής ειρωνικό σχόλιο: «Ήδη κατά την εποχή του χαλκού θα υπήρχαν παράπονα ότι η γλώσσα έπαψε να είναι αυτό που ήταν την παλιά καλή εποχή του λίθου». Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο οι γλωσσολόγοι αντιμετωπίζουν τις γλωσσικές μεταβολές ως κάτι αναπόφευκτο και φυσικό. Στη συνέχεια δίνονται συγκεκριμένα παραδείγματα μεταβολών σε διάφορα γλωσσικά επίπεδα.

4.2.1 Φωνολογικές μεταβολές

Στο επίπεδο της φωνητικής-φωνολογίας έχουν σημειωθεί πολύ σημαντικές μεταβολές τόσο στο φωνηεντικό όσο και στο συμφωνικό σύστημα.

Φωνηεντικό σύστημα

Το φωνηεντικό σύστημα της Ελληνικής των προϊστορικών χρόνων θα ήταν δεκαμελές, με πέντε βραχεία φωνήεντα: *α, ε, ι, ο, υ* [ου], και αντίστοιχα μακρά: *ᾱ, η (ε μακρό), ῑ, ω (ο μακρό), ῡ*. Επιπλέον, διέθετε διφθόγγους, δηλ. δύο φωνήεντα (ένα πιο ανοικτό ή ημίκλειστο και ένα κλειστό), που συμπεριφέρονταν και αποτελούσαν μία συλλαβή (π.χ. *αι, [αῖ], ου, [ου]*). Οι δίφθογγοι ήταν άλλοτε βραχείες και άλλοτε μακρές: *αι/ᾷ, ει/ηι, οι/ωι, υι, αυ, ευ, ου, π.χ. καίω*, ονομ. πληθ. *χαραί*, δοτ. εν. *χαρᾶι = χαρᾶ, δείκνυμι, τιμῆι = τιμῆ, οἶδα*, δοτ. *λόγωι = λόγῳ, αυξάνω, υἰός, γεύομαι, οὐ/οὐκ/οὐχ*. Η *ηυ* βραχύνθηκε ενωρίς, πβ. *Ζεύς*, αλλά επανήλθε στη ρηματική αύξηση, π.χ. *ἠύρέθην*.

Στην Αρχαία Ελληνική της ιστορικής περιόδου, πρωτίστως στην Αττική και τις άλλες ιωνικές διαλέκτους, το φωνηεντικό σύστημα έγινε δωδεκαμελές, διότι εκτός από τις διφθόγγους περιελάμβανε πέντε βραχεία και επτά μακρά φωνήεντα. Στα πέντε μακρά της προϊστορικής Ελληνικής είχαν προστεθεί τα *ει, ου*, που δήλωναν πλέον όχι διφθόγγους αλλά μακρά κλειστά *ε* και *ο*, το οποίο, μάλλον γρήγορα, εξελίχθηκε σε *ῠ*. Στην Αττική και σε άλλες ιωνικές διαλέκτους το οπίσθιο στρογγυλό *υ*, που δηλωνόταν με το *υ*, τράπηκε με «προσθίωση» στον αντίστοιχο πρόσθιο στρογγυλό φθόγγο, που δηλώνεται με το σύμβολο /y/ στο Διεθνές

Φωνητικό Αλφάβητο (ΔΦΑ) ή πιο παραδοσιακά με το σύμβολο /ü/, πβ. γαλλ. *tu* «εσύ», γερμ. *Tür* «θύρα, πόρτα» ή δαν. *ny* «νέος, -α». Τα επιπλέον μακρά προήλθαν από μονοφθογγισμό των *ει, ου*, από συναίρεση *ε+ε, ο+ο* ή από αντέκταση των *ε, ο* (πριν από αποβαλλόμενο σύμφωνο), π.χ. *ήμεες > ήμεϊς, νόος > νούς, περρα > πείρα, τόνς λόγονς > τούς λόγους*. Αφετέρου, τα *η, ω* απέδιδαν τα αντίστοιχα μακρά ανοικτά *ε, ο*. Αρχικά στο ιωνικό αλφάβητο και, από το 403 π.Χ., στο αττικό μετευκλείδειο αλφάβητο τα *ει, ου* χρησιμοποιήθηκαν για τη δήλωση των μακρών κλειστών *ε και ου*, με τα οποία είχαν πλέον συμπέσει οι άλλοτε δίφθογγοι *ει, ου*: όπως ΕΙΠΕ έτσι και ΠΕΙΡΑ, αντί ΠΕΡΑ, όπως ΟΥΚ έτσι και ΤΟΥΣ ΛΟΓΟΥΣ, αντί ΤΟΣ ΛΟΓΟΣ.

Ήδη προς το τέλος του 4ου αι. το μακρό κλειστό *ε* (ΕΙ) εξελίχθηκε σε *ī*, δηλ. συνέπεσε με το αρχικό *ī*. Το εξαμελές πλέον φωνητικό σύστημα των μακρών φωνηέντων (δηλώνονται ως *ā, η, ει/ī, ū, ω, ου*) διατηρήθηκε, αρχικά, στην (Αλεξανδρινή) Κοινή, όπως διατηρήθηκαν και τα πέντε βραχέα (*α, ε, ι, υ, ο*). Αργότερα, το σύστημα παρέμεινε εξαμελές, επειδή α) το ανοικτό *ε* μακρό, που δηλώνονταν με το *η*, προφέρθηκε πιο κλειστά, συμπίπτοντας με τον φθόγγο που δήλωνε το *ει* ή *ι*, και β) τα φωνήεντα έγιναν ισόχρονα, χωρίς αντιληπτή διάκριση βραχέων – μακρών, με αποτέλεσμα τη βράχυνση του *ου*: *α, ε, ι, υ, ο, υ*, που δηλώνονταν με τα γράμματα *αα, εαι, ιη/ηει, υυ/υοι, οω/ωφ, ου*. Πρόκειται για ριζική απλοποίηση των μακρών φωνηέντων και των διφθόγγων με απώλεια της προσωδίας, δηλ. της διάκρισης των φωνηέντων σε μακρά και σε βραχέα, με κατάληξη ένα τρίγωνο έξι φωνηέντων, με παρουσία του κλειστού στρογγυλού /y/ (πβ. Χόρροκς, 2006/2012: 231-232).

Από τον 10ο αι. όμως εξελίχθηκε σε πενταμελές, καθώς ο φθόγγος /y/, που δηλώνονταν με *υ* στην κλασική εποχή αλλά και με *οι/υι* αργότερα, τράπηκε σε μη στρογγυλό /i/: *λύκος /lŷkos/ → /líkos/, οίκια /oikía/ → /œikía:/ → /œkía:/ → /ykía/ → /ikía/, νίος /yíós/ → /yós/ → /íós/* (στα Νέα Ελληνικά και [jos]). Σχετικά με τις αρχαίες διφθόγγους διαπιστώνει κανείς ότι αυτές με το *ι* ως δεύτερο, «υποτακτικό», στοιχείο μονοφθογγίστηκαν σε μεταγενέστερη εποχή. Αντιθέτως, από τις διφθόγγους με δεύτερο στοιχείο το *υ*, μόνο η *ου* μονοφθογγίστηκε ήδη στην κλασική εποχή, ενώ στις άλλες το *υ* έλαβε συμφωνική προφορά, επομένως η *αυ* από *αου* κατέληξε σε *αφ, αβ, η ευ* από *εου* σε *εφ, εβ* και η *ηυ* από *εου* σε *ιφ, ιβ*. Ειδικότερα, η *οι* ενδέχεται να προφέρθηκε κάποτε /œi/ (/œi/), με τροπή του ενδιάμεσου πίσω στρογγυλού σε κλειστό πρόσθιο στρογγυλό, δηλ. με μερική αφομοίωση προς το πρόσθιο κλειστό, κατόπιν να τράπηκε, σε /æ¹/(/œ/), δηλ. σε *ε* μακρό κλειστό στρογγυλό, που στη συνέχεια εξελίχθηκε σε /y/ (/ü/) και από τον 10ο αι. σε /i/ (βλ. Allen, 2000: 101, 104). Με λίγα λόγια, το δωδεκαμελές σύστημα των πέντε βραχέων και των επτά μακρών φωνηέντων της Αττικής-Ιωνικής τράπηκε σε εξαμελές ισόχρονων φωνηέντων στην περίοδο της ύστερης Κοινής και κατέληξε, μετά τον 10ο αι., στο πενταμελές σύστημα ισόχρονων φωνηέντων της Νέας Ελληνικής.

Συμφωνικό σύστημα

Σημαντικές μεταβολές παρατηρούνται και στο συμφωνικό σύστημα κατά την περίοδο της ύστερης Κοινής. Έτσι, τα δασέα *φ, θ, χ*, των οποίων η προφορά θα έμοιαζε με αυτήν των *p, t, k* στην Αγγλική (πβ. πώς προφέρουν τα *paper, team, call* οι αγγλόφωνοι), απέβαλαν τη δασύτητα, δηλ. την εκπνοή αέρα από τον λάρυγγα, την άχνα, κατά την εκφώνησή τους, και προφέρθηκαν διαρκή/τριβόμενα: το *φ* από αρχική προφορά *π'* εξελίχθηκε σε *πφ* και κατέληξε να δηλώνει τον σημερινό φθόγγο, ανάλογη δε ήταν η εξέλιξη της προφοράς των *θ* και *χ*². Επίσης, το «δασύ» πνεύμα, η δασεία ('), το λαρυγγικό, έπαυσε να προφέρεται και παρέμεινε επί μακρότατο διάστημα μόνο ως ορθογραφικό σημείο, ενώ η απουσία δασείας στις λέξεις δηλώθηκε με την ψιλή, με το σημείο '. Η δασεία αποτελεί εξέλιξη του άνω αριστερού μισού του γράμματος Η. Στο ιωνικό αλφάβητο το Η χρησιμοποιήθηκε για τη δήλωση του φωνήεντος *η*, καθώς στις περισσότερες ιωνικές διαλέκτους έπαυσε να προφέρεται ο λαρυγγικός φθόγγος, ενώ στην αττική διάλεκτο και σε άλλες το λαρυγγικό διατηρήθηκε για αρκετό διάστημα και δηλώνονταν με το Η: ΗΕΞ, δηλ. ἔξ «ἔξι», ΗΕΛΙΟΣ, δηλ.

¹ Ο Μπαμπινιώτης (2000⁴ : 124) θεωρεί ως πρώτη μεταβολή της δίφθογγου «την ανοικτότερη προφορά τού *i* σε *e*», δηλώνοντάς την με το σύμβολο *æ* (αντί *œ*). Το σύμβολο αυτό όμως ειθισται να δηλώνει ένα φθόγγο, το κεντρικό στρογγυλό φωνήεν /ø/, το οποίο κατά τον Μπαμπινιώτη αποτελεί τη δεύτερη μεταβολή της δίφθογγου. Ο Χόρροκς (2006/2012: 238- 242), ακολουθώντας τον Teodorsson (1974), που τις φωνολογικές μεταβολές της Αρχαίας Ελληνικής συνέδεσε με κοινωνιογλωσσολογικές παρατηρήσεις, δέχεται ότι η πλειονότητα των Αθηναίων ομιλητών γύρω στο 350 π.Χ. πρόφερε ήδη /y/ (ενδεχομένως /ø/) αντί /oi/ και ότι στην Αίγυπτο ακολουθήθηκε η συντηρητική προφορά του *οι* ως /oi/, ενώ από το τέλος του 3ου αι. π.Χ. επικράτησε η προφορά /ø/, που από τα μέσα του 1ου αι. π.Χ. εξελίχθηκε σε /y/.

² Κατά τον Χόρροκς (2006/2012: 248), η τριβόμενη προφορά είχε εμφανισθεί αρχικά σε περιοχές εκτός Αιγύπτου και είχε επικρατήσει μέχρι τα τέλη του 4ου αι. μ.Χ.

ἥλιος, το οποίο, μετά το 403 π.Χ., γραφόταν ΗΛΙΟΣ και αργότερα ἩΛΙΟΣ. Επίσης, δηλωνόταν στο λατινικό αλφάβητο και εξακολουθεί να δηλώνεται σε πλήθος γλωσσών, έστω και αν σε ορισμένες υπάρχει μόνο σε επιφωνήματα, πβ. Γαλλική, Ελληνική και Ισπανική. Στη Νέα Ελληνική το αρχαίο γελαστικό επιφώνημα *ᾗ ᾗ* γράφεται σήμερα *χα χα*, αν και πράγματι προφέρεται [haha], όπως γράφουμε *Χάλιφαξ*, *Χίτλερ* κ.λπ., επειδή αντικαθιστούμε το λαρυγγικό *h* με το υπερωικό ή ουρανικό *χ*.

Αξιοσημείωτες είναι και οι εξελίξεις των ηχηρών κλειστών *β*, *δ*, *γ*, προφ. /b/, /d/, /g/, που από την εποχή της ύστερης Κοινής (4ος αι. μ.Χ.) προφέρονται ως ηχηρά διαρκή/τριβόμενα, εκτός μετά από έρρινο σύμφωνο ή σε ηχοποίητες λέξεις: *δένδρον*, πρόφ. *δέντρον* και αργότερα *δέντρο*, *ἔμβα*, πρόφ. *έμπα*, *βῆ* «βέλασμα», πρόφ. *μπέε*. Στο σημείο αυτό, οφείλουμε να κάνουμε δύο παρατηρήσεις. Πρώτον, στη λόγια γλώσσα η προφορά ακολούθησε τη γραφή, επομένως λέξεις, όπως *δένδρον*, *ἔνδυμα* προφέρθηκαν όπως γράφονται (προφορά σύμφωνα με τη γραφή³), αντίθετα με τη δημόδη προφορά *δέντρο*, *ντύμα*. Ασφαλώς οι προφορές αυτές είναι παλιές (ακούγονται όμως στην εκκλησία) και δεν οφείλονται στην καθαρεύουσα, αντίθετα με όσα έχουν κατά καιρούς υποστηριχτεί, εκτός αν με τον όρο *καθαρεύουσα* εννοείται γενικά η λόγια γλώσσα, άσχετα με χρόνο εμφάνισης⁴. Δεύτερον, σε ηχοποίητες λέξεις όπως το *βῆ*, η προφορά σήμερα είναι αμφίβολο αν πρέπει να ακολουθεί τη γραφή, γιατί προφορά *βι* θα είναι εκτός γλωσσικής πραγματικότητας. Βέβαια, στην περίπτωση του *βελάζω* το πράγμα διαφέρει, διότι η λέξη προέρχεται μεν από ηχομίμηση, αλλά δεν αποτελεί ηχομιμητικό σχηματισμό, ώστε να προφερθεί *μπελάζω*, όπως θα έκανε ξένος γλωσσολόγος ή φιλόλογος, ακολουθώντας την ερασματική ή από ανασύνθεση προφορά και όχι την νεοελληνική ή από φυσική εξέλιξη προφορά.

4.2.2 Μορφολογικές μεταβολές

Όσον αφορά στο μορφολογικό επίπεδο και πιο συγκεκριμένα στο ονοματικό σύστημα, θεμελιώδης μεταβολή είναι αυτή της βαθμιαίας ενσωμάτωσης των τριτόκλιτων ονομάτων της Αρχαίας Ελληνικής στα πρωτόκλιτα, πβ. *πατέρα* → *πατέραν*, *πατήρ* → *πατέρας*, *μητέρα* → *μητέραν*, *μήτηρ* → *μητέρα*. Ωστόσο, ο πληθυντικός των αρσενικών και θηλυκών πρωτόκλιτων σχηματίστηκε αναλογικά με τον πληθυντικό των παλαιών τριτόκλιτων. Αρχικά, τα τριτόκλιτα σχημάτισαν αιτιατική σε *-ες* κατά την ονομαστική: π.χ. αιτ. *νύκτες* κατά την ονομ. *νύκτες*. Έπειτα, η αιτιατική αυτή επεκτάθηκε στην αιτ. των πρωτόκλιτων: αιτ. *ημέρες* όπως *νύκτες*. Στη συνέχεια, επεκτάθηκε και στην ονομαστική των πρωτόκλιτων: ονομ. *ημέρες* αντί *ημέραι* (πβ. Μπαμπινιώτη, 2000⁴: 31).

Εκτεταμένες μεταβολές παρατηρούνται και στο σύστημα του ρήματος, όπου μονολεκτικοί τύποι αντικαταστάθηκαν με περιφραστικούς (*λύειν* → *να λύνω*· *λύσω* → *θα λύνω*, *θα λύσω*· *λέλυκα* → *έχω λύσει* κ.λπ.), που σημαίνει ότι η συνθετική μορφοσυντακτική δομή εξελίχθηκε σε αναλυτική, πβ. *βούλομαι/θέλω γράφειν* → *θέλω ἵνα γράφω* → *θέλω να γράφω*. Το παράδειγμα *λύσω* → *θα λύνω*, *θα λύσω* δείχνει επιπλέον ότι διαφοροποιήθηκαν ο διαρκής και ο συνοπτικός μέλλοντας, κατά το πρότυπο των δύο χρόνων του παρελθόντος, του παρατατικού και του αορίστου. Έτσι, το ρηματικό σύστημα της Νέας Ελληνικής είναι συμμετρικότερο ως προς τη δομή από αυτό της Αρχαίας (πβ. Μπαμπινιώτη, 2000⁴: 136), όπου δεν διακρίνονταν οι μέλλοντες ως προς το ποιόν ενεργείας (*λύσω* = *θα λύνω*, *θα λύσω*· *λυθήσομαι* = *θα λύνομαι*, *θα λυθώ*), αλλά ταυτοχρόνως λιγότερο απλό, λιγότερο οικονομικό, αφού η συμμετρία του συστήματος υπερίσχυσε της οικονομίας. Τη διαπίστωση αυτή δεν αίρει φυσικά το γεγονός ότι η αρχαία γλώσσα διέθετε πλουσιότερο σύστημα μελλοντικών και άλλων ρηματικών τύπων, πβ. *ἔξω* και *σχίσω* (χωρίς όμως αντιληπτή διαφορά ως προς το ποιόν ενεργείας), *λύσομαι*, *έλυσάμην* κ.λπ.⁵

4.2.3 Μεταπτώσεις

³ Ο Saussure (1979: 62), με αφορμή παρόμοια φαινόμενα στη Γαλλική, μίλησε για «τύραννία του γράμματος» και ο Κωνσταντίνος Οικονόμος, πολλά χρόνια πριν από αυτόν, έκανε λόγο «δια την τύραννον ἔξιν της γραφής».

⁴ Εύστοχα παρατηρεί ο Χόρροκς (2006/2012: 398) ότι ο κανόνας της διατήρησης του ηχηρού κλειστού μετά από έρρινα (όπως και αυτός της αποβολής των έρρινων πριν από άηχα τριβόμενα, π.χ. *νύφη* αντί *νύμφη*) υπονομεύτηκε από τους μορφωμένους ομιλητές με την παρεμβολή της ορθογραφίας. Γι' αυτό, συνεχίζει, τα *δεντρο(ν)* («που παραδοσιακά γραφόταν *δένδρον*») και *πλύθηκα* (αρχ. *ἐπλύθηκα*) συνυπάρχουν σήμερα με τα *σύνδεσμος* και *πένθος*.

⁵ Γενικότερα για τις ποικίλες μεταβολές (φωνολογικές, μορφολογικές κ.ά.) από την Αρχαία Ελληνική της κλασικής περιόδου στη Κοινή και από την Κοινή στη βυζαντινή περίοδο βλ. μεταξύ άλλων Χόρροκς (2006/2012: 177-476).

Βασικό γνώρισμα της Ελληνικής και γενικότερα των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών είναι το φαινόμενο των μεταπτώσεων, δηλ. της εναλλαγής των φωνηέντων ή της απουσίας τους στις ρίζες, τα θέματα και τα προσφύματα (επιθήματα, προθήματα) των λέξεων, π.χ. *λέγ-ω* - *λόγ-ος*, *πα-τήρ* - *πα-τέρ-α* - *πα-τρ-ός*, αγγλ. *sing* «τραγουδώ» - αορ. *Sang* - παθ. μτχ. *Sung* - *song* «τραγουδί». Οι μεταβολές, που ανάγονται στην Ινδοευρωπαϊκή και την Πρωτοελληνική, συνιστούν μορφοφονολογικά φαινόμενα, εφόσον αφορούν στο φωνηεντικό στοιχείο των μορφημάτων, εμφανίζουν δε κανονικότητα και συστηματικό χαρακτήρα.

Ο όρος *μετάπτωσης* οφείλεται στον Γεώργιο Χατζιδάκι (1924², τόμ. Α': 61-81) ως μετάφραση του γερμανικού όρου *Ablaut*, ο οποίος τείνει να καθιερωθεί ως διεθνής όρος (*ablaut*). Ο αντίστοιχος αγγλικός όρος είναι *vowel gradation/vowel alternation*, ο γαλλικός *alternance vocalique/apophonie* κ.λπ. Οι μεταπτώσεις εμφανίζονται σε ομόρριζες λέξεις ή σε ομόρριζα επιθήματα της ίδιας ή διαφορετικής γραμματικής κατηγορίας. Οι μεταβολές των φωνηέντων και των διφθόγγων έχουν κατηγοριοποιηθεί:

- κατά την ποιότητα ($\epsilon \rightarrow \omicron$, $\eta \rightarrow \omega$) ή/και
- κατά την ποσότητα ($\epsilon \rightarrow \eta$, $\epsilon \rightarrow \omega$, $\epsilon/\omicron \rightarrow \emptyset$)

π.χ. *πείθω* αλλά παρακείμενος *πέποιθα*, *πιστός*, *πίστις*, *λέγω* αλλά *λόγος*, *μή-τηρ* αλλά αιτ. *μη-τέρ-α*, γεν. *μη-τρ-ός*, δοτ. *μη-τρ-ί* (το επίθημα *-τηρ* στην αιτιατική έχει τη μορφή *-τερ*, αλλά στη γενική και δοτική μεταβάλλεται σε *-τρ*, με απουσία φωνήεντος).

Οι αιτίες των μεταπτωτικών φαινομένων είναι ποικίλες, αλλά οι πιο πιθανές είναι η θέση του τόνου στη λέξη και η μετακίνησή του (π.χ. *πατέρα* - *πατρός*, *λείπω* - *έλιπον*), η εξασθένηση των άτονων φωνηέντων (π.χ. *δῶρον* - *δοτός*), η συλλαβική δομή (*άνηρ* - *άνδρα*) κ.ά. Παραδείγματα οικογενειών λέξεων που εμφανίζουν το φαινόμενο αυτό φτάνουν μέχρι τη σημερινή γλώσσα, αν και δεν είναι πάντοτε εύκολο να αναγνωριστεί η συγγένεια:

- *δίδωμι* (αρχ.) → *δώρο*, *δοτός* (πβ. αρχ. *δίδομεν*)
- *γήρας* → *γέρων* → *γέρος*
- *ζεύγος* → *ζυγός*
- *φεύγω* → *φυγή*
- *ρεύμα* → *ρύση*, *μελίρρυτος*

Στην αρχαία γλώσσα μεταβολές υφίστανται και τα σύμφωνα, ανάλογα με το φωνήεν που ακολουθεί. Έτσι, λέξεις που είναι στην πραγματικότητα ομόρριζες εμφανίζονται να ανήκουν σε τελείως διαφορετικές ρίζες:

- *τίς*, *τί* και *ποιός*, στα οποία το αρκτικό σύμφωνο εξελίχθηκε διαφορετικά. Στα *τίς*, *τί*, όπου απουσιάζει το φωνήεν *ο*, το σύμφωνο εξελίχθηκε σε *τ* προ του *ι*, ενώ στο *ποιός* το σύμφωνο εμφανίζεται ως *π* προ του *ο*, πβ. *θείνω* «φονεύω» αλλά *φόνος* κ.ά.

Για να κατανοηθεί καλύτερα ο μηχανισμός των μεταπτωτικών φαινομένων, υπενθυμίζουμε ότι το φωνηεντικό σύστημα της Αρχαίας Ελληνικής (Αττικής) περιελάμβανε αρχικά τα εξής φωνήεντα και διφθόγγους:

- βραχεία: [a] <α>, [e] <ε>, [o] <ο>, [i] <ι>, [y] <υ>
- μακρά: [ā] <α>, [ē] <η>, [ê] <ει>, [ō] <ω>, [ô] <ου>, [ī] <ι>, [ȳ] <υ>
- δίφθογγοι: [ai] <αι>, [ei] <ει>, [oi] <οι>, [ēi] <ηι>, [ōi] <ωι>, [au] <αυ>, [eu] <ευ> ([ēu] <ηυ>), [ou] → [ô] → [ū] <ου>

Στη συνέχεια θα εξετάσουμε το σύστημα των μεταπτώσεων, τις μεταπτωτικές βαθμίδες:

A	Απαθής
O	Ετεροιωμένη (κατά ποιόν)

E	Εκτεταμένη (κατά ποσόν)
EO	Εκτεταμένη & Ετεροιωμένη (κατά ποσόν και κατά ποιόν)
Σ	Συνεσταλμένη (κατά ποσόν)
M	Μηδενισμένη (κατά ποσόν)

Σύμφωνα με την κλασική θεωρία (19ος αι.) σχετικά με τα φωνήεντα της Πρωτοϊνδοευρωπαϊκής, βασικό φωνήεν ήταν το *e/ē*, το οποίο, υπό ορισμένες συνθήκες μεταβαλλόταν σε *o/ō* (φαινόμενο *ετεροίωσης*). Το βραχύ *a* ήταν σπάνιο (πβ. *ἀγρός*, λατ. *ager*, *ἄγω*, λατ. *agō*, *ἄζων*, λατ. *axis*) και δεν συμμετείχε στις μεταπτώσεις⁶, ενώ τα *i, u* ήταν ημίφωνα, λειτουργώντας άλλοτε ως φωνήεντα και άλλοτε ως σύμφωνα, και σχηματίζουν διφθόγγους με τα *e, o*: *ei / eu, oi / ou*. Η απουσία των φωνηέντων *e, o* δημιουργεί μηδενισμένη βαθμίδα, έστω και αν παραμείνουν τα *i, u*, ενώ όταν εμφανίζεται έρρινο ή υγρά χωρίς φωνήεν η βαθμίδα χαρακτηρίζεται συνεσταλμένη και τα σύμφωνα εξελίχθηκαν σε *α/αμ, α/αν, α/λα, αρ/ρα*:

- *λείπω* (απαθής βαθμίδα), *λοιπός* (ετεροιωμένη βαθμίδα), αορ. *ἔλιπον, ἔλλιπής* (μηδενισμένη βαθμίδα)
- *πα-τέρ-α* (απαθής βαθμίδα, το δε *-α* προήλθε από *-μ*), δοτ. *πα-τρά-σι* (συνεσταλμένη βαθμίδα, όπου το *ρ* εξελίχθηκε στην περίπτωση αυτή σε *ρα*). Στην ονομαστική *πα-τήρ* εμφανίζεται η εκτεταμένη βαθμίδα (*ε→η*), στο σύνθετο *ἄπατωρ* «χωρίς πατέρα» εμφανίζεται η εκτεταμένη και ετεροιωμένη βαθμίδα (*ε→ω*) και στη γεν. *ἄπατορος* το *ε* έχει ετεροιωθεί σε *ο*.

Ο σχηματισμός παραγώγων με μεταβολή του φωνήεντος *ε* της βάσης σε *ο*, που είναι γενικά γνωστός με τον όρο «ετεροίωση», ήταν πολύ διαδεδομένος στα Αρχαία Ελληνικά, συγκεκριμένα στην παραγωγή ουσιαστικού από ρήμα. Δείγματα αυτού του τρόπου παραγωγής υπάρχουν και σήμερα:

- *φέρω* → *φορά*, *τρέχω* → *τροχός*, *ἀπέχω* → *αποχή*, *δέχομαι* → *αποδοχή*, *δοχείο*.

Παρατηρείται ότι το *-ο-* βρίσκεται σε ορισμένες κατηγορίες ονοματικών και ρηματικών τύπων, ιδίως των ονομάτων που σχηματίζονται με το επίθημα *-ος* και δηλώνουν είτε τον δρώντα/δράστη είτε αφηρημένη έννοια:

- *πέμπω* → *πομπός*, *πομπή*, *τρέφω* → *τροφός*, *τροφή*, *φέρω* → *φόρος*, *φορά*, *νέμω* → *νομός*, *νομή νόμος*, *λέγω* → *λόγος*, *τέμνω* → *τόμος*, *τομή*, *ψέγω* → *ψόγος*.

Επίσης σε παράγωγα ρήματα σε *-έω*:

- *τρέμω* → *τρομέω*, νεοελλ. *τρομάζω*
- *φέρω* → *φορέω/φορώ*

Σε διάφορες λέξεις εμφανίζεται ετεροίωση του μακρού *η* σε *ω*:

- *ρήγνυμι* «διαρρηγνύω» → *ρωγμή*
- *φρήν* → *ἄφρων*, *μήτηρ* → *ἀμήτωρ*

Όπως επισημαίνει και η Ράλλη (2005: 140), η ετεροίωση δεν αποτελεί παραγωγικό φαινόμενο σήμερα και περιορίζεται στον χώρο συγκεκριμένων θεμάτων, τα οποία προέρχονται από τα Αρχαία Ελληνικά ή αποτελούν λόγιους σχηματισμούς που έχουν δημιουργηθεί κατά το αρχαιοελληνικό πρότυπο.

Ακολουθούν πίνακες παραδειγμάτων:

1. *πατήρ*

⁶ Στην ΠΙΕ υπήρχε επίσης το μακρό *a* και το βραχύ κεντρικό ημίλειστο φωνήεν *a* (schwa): *stā-* (εκτεταμένη βαθμίδα), *sta-* (συνεσταλμένη βαθμίδα), πβ. *ἴσταμι* (δηλ. *ἴστημι*), *ἴσταμεν*. Στην Ελληνική, τη Λατινική κ.ά. το *ā* αποτελεί στις περισσότερες περιπτώσεις εξέλιξη του φωνήεντος αυτού: ΠΙΕ *patēr* αλλά *πατήρ*, *pater*, *father* κ.λπ.

Μεταπτωτική βαθμίδα	Φωνήεν	Λέξη	Ομόρριζες
Απαθής	Ε	πατέρα, πατέρες	πατερικός (πατερικά κείμενα)
Ετεροιωμένη (κατά ποιόν)	Ο	απάτορα	προπάτορες, προπατορικός
Εκτεταμένη ⁷ (κατά ποσόν)	Η	πατήρ	
Εκτεταμ. & Ετεροιωμ.	Ω	απάτωρ	
Συνεσταλμένη	Ρα	πατράσι	
Μηδενισμένη	∅	πατρός	πατρίς, πατρικός, πατριάρχης

Πίνακας 4.1. Η μεταπτωτική βαθμίδα της λέξης «πατήρ».

2. δέμω

Μεταπτωτική βαθμίδα	Φωνήεν	Λέξη	Ομόρριζες
Απαθής	Ε	δέμω	δέμας, δεσπότης
Ετεροιωμένη	Ο	δόμος	δομή, οικοδομή
Εκτεταμένη	Η	–	
Εκτεταμ. & Ετεροιωμ.	Ω	δόμα	δωμάτιο
Συνεσταλμένη	Α	δάπεδο ⁸	
Μηδενισμένη	∅	νεόδημος	

Πίνακας 4.2. Η μεταπτωτική βαθμίδα της λέξης «δέμω».

3. λείπω

Μεταπτωτική βαθμίδα	Φωνήεν	Λέξη	Ομόρριζες
Απαθής	Ε	λείπω	υπόλειμμα, λείψανο, λειψός
Ετεροιωμένη	Ο	λοιπός	λοιπόν, υπόλοιπος
Εκτεταμένη ⁹	Η	–	
Εκτεταμ. & Ετεροιωμ.	Ω	–	

⁷ Έχει δοθεί η εξής ερμηνεία για την εκτεταμένη βαθμίδα πατήρ: πατερς → πατερρ → πατήρ.

⁸ Το α αποτελεί εξέλιξη του μ.

Συνεσταλμένη	A	–	
Μηδενισμένη	∅	έλιπον	ελλιπής, λιποβαρής, λιπόθυμος

Πίνακας 4.3. Η μεταπτωτική βαθμίδα της λέξης «λείπω».

4. φέρω

Μεταπτωτική βαθμίδα	Φωνήεν	Λέξη	Ομόρριζες
Απαθής	E	φέρω	προσφέρω, πολύφερνη, φέρετρο
Ετεροιωμένη	O	φόρος	φορά, φορείο, προφορά, αναφορικός, δορυφόρος
Εκτεταμένη	H	–	
Εκτεταμ. & Ετεροιωμ.	Ω	φόρ (= κλέφτης)	αυτόφορο, κατάφορος, φωράται «πιάνεται να», φωριαμός
Συνεσταλμένη	αρ/ρα	φαρέτρα	
Μηδενισμένη	∅	δίφορος	

Πίνακας 4.4. Η μεταπτωτική βαθμίδα της λέξης «φέρω».

5. φρένες «νους, λογική»

Μεταπτωτική βαθμίδα	Φωνήεν	Λέξη	Ομόρριζες
Απαθής	E	φρένες	ξέφρενος ¹⁰ , φρενήρης, φρενοβλαβής, φρενοκομείο
Ετεροιωμένη	O	φρονώ	φροντίς, φρόνημα, φρονιμίτης, άφρονας, περιφρόνηση, παραφροσύνη
Εκτεταμένη	H	φρήν	
Εκτεταμ. & Ετεροιωμ.	Ω	άφρων	άφρων, εχέφρων,
Συνεσταλμένη	αρ/ρα	φράζω (μιλώ) ¹¹	φράσις, φραστικός, έκφραση,
Μηδενισμένη	∅		

Πίνακας 4.5. Η μεταπτωτική βαθμίδα της λέξης «φρένες».

6. πετώ

Μεταπτωτική βαθμίδα	Φωνήεν	Λέξη	Ομόρριζες

¹⁰ Για τα ξέφρενος, φρενήρης, φράζω, φράση βλ. (Μπαμπινιώτη, 2011²).

¹¹ Δεν πρέπει να συγχέεται με το ρ. φράζω (αρχ. φράττω, φράσσω) που σήμαινε «αποκλείω, εμποδίζω με φραγμό» και δίνει τα ομόρριζα φράγμα, φραγμός κ.ά.

Απαθής	Ε	πέτομαι «πετώ»	πετεινός, πέταγμα, υψιπετής
Ετεροιωμένη	Ο	πότμος «τύχη»	ποταμός,
Μηδεν.-Εκτεταμένη ¹²	Η	πτηνό	πτήση,
Μηδεν.-Εκτετ & Ετεροιωμ.	Ω	πτώμα	πτώση
Συνεσταλμένη	α/ε	πτερόν – φτερό	πτέρυγα – φτερούγα
Μηδενισμένη	∅	πτίλον «πούπουλο»	εμπίπτει

Πίνακας 4.6. Η μεταπτωτική βαθμίδα της λέξης «πετώ».

7. πεδίο

Μεταπτωτική βαθμίδα	Φωνήεν	Λέξη	Ομόρριζες
Απαθής	Ε	πέδη (φρένο)	(χειρο)πέδες, πεδίο, (επί)πεδο, πεδιάδα, πέδιλο, πεζός
Ετεροιωμένη	Ο	πούς, ποδός	πόδι, ποδήλατο, ποδιά
Εκτεταμένη	Η	πηδώ	πηδάλιο
Εκτεταμ.& Ετεροιωμ.	Ω	–	
Συνεσταλμένη	α/ρα	–	
Μηδενισμένη	∅	–	

Πίνακας 4.7. Η μεταπτωτική βαθμίδα της λέξης «πεδίο».

8. ένας

Μεταπτωτική βαθμίδα	Φωνήεν	Λέξη	Ομόρριζες
Απαθής	Ε	εἷς, ἓν (ρίζα <i>sem-</i>)	ένας, ενιαίος
Ετεροιωμένη	Ο	όμοῦ	όμοιος, όμως
Εκτεταμένη	Η	ἥμισυς	μισός
Εκτεταμ.& Ετεροιωμ.	Ω	–	
Συνεσταλμένη	αμ/α	ἄμα, ἄπαξ (ρίζα <i>sm-</i> , όπου το <i>m</i> εξελίχθηκε σε <i>αμ</i> ή <i>α</i>)	άμαξα, απλός
Μηδενισμένη	∅	μία (όπου το <i>s</i> αποβλήθηκε και το <i>m</i> παρέμεινε σύμφωνο)	

¹² Όσοι υιοθετούν τη θεωρία για την ύπαρξη και δισύλλαβων ριζών στην ΠΙΕ δέχονται ότι στις λέξεις *πτηνό*, *πτήση*, *πτώμα* εμφανίζεται δισύλλαβη ρίζα *petā-*, οπότε στις δύο πρώτες οι μεταπτωτικές βαθμίδες είναι Μ και Α, ενώ στην τρίτη Μ και Ο. Άλλοι θεωρούν ότι στις τρεις αυτές λέξεις η ρίζα είναι μονοσύλλαβη και η βαθμίδα μηδενισμένη.

Πίνακας 4.8. Η μεταπτωτική βαθμίδα της λέξης «ένας».

Οι λέξεις *ἅμα*, *ἅπαξ*, *εἷς* / *δωρ*. *ἦς* / *γεν*. *ένος*, ουδ. *έν*, *ἡμισυς*, *μία*, *όμοῦ* / *όμοιος* / *όμως* ήταν αρχικά ομόρριζες, παρά τη μορφική και σημασιακή απόσταση που εμφανίζουν. Όλες ανάγονται σε ΙΕ ρίζα *sem-*, της οποίας το φωνήεν μεταβαλλόταν ή αποβαλλόταν σε προϊστορικούς χρόνους, ανάλογα με τη θέση του τόνου και άλλες μορφοφωнологικές συνθήκες.

Ο τύπος *εἷς/ἦς* έχει μακρό φωνήεν στη *συγχρονία της ΑΕ*, το οποίο όμως δεν υπολογίζεται κατά την εξέταση των μεταπτώσεων, καθώς είναι υστερογενές: προέρχεται από παλαιότερο γλωσσικό στάδιο, με απαθή βαθμίδα της ρίζας, που διατηρούσε το βασικό φωνήεν *e*: *sem-* > *sem-s* > *sens* (με οδοντικό, μετά από αφομοίωση του χειλικού *m* με το οδοντικό *s* και γενίκευση του οδοντικού κατά την κλίση του αρσενικού και του ουδετέρου) > πρωτοελλ. *hevs* (τροπή του *s-* σε δασύ σύμφωνο) > *εἷς* και *ἦς*, με αντέκταση, η οποία σε ορισμένες διαλέκτους δίνει *ε* μακρό κλειστό (δηλώνεται με το *ει*) και σε άλλες («αυστηρά Δωρική» κ.ά.) *ε* μακρό ανοικτό: *sem-* > *sem-s* > *sens* > *hevs* > *εἷς* και *ἦς*. Στον τύπο *όμοῦ* εμφανίζεται η ετεροιωμένη βαθμίδα, η «βαθμίδα ο», όπου το *e* έχει τραπέει σε *o*: *som-* > *hom-* > *όμ-οῦ*, ενώ ο τύπος *ἡμ-ισυς* διατηρεί την «εκτεταμένη βαθμίδα» *sēm-*. Στο *μία* εμφανίζεται η ασθενής βαθμίδα και μάλιστα στη μηδενισμένη της μορφή, από την οποία απουσιάζει το *e*: *sm-* > *μ-ία* (με αποβολή του *s* προ του *m*, πβ. *μικρός* από παλαιότερο *σμικρός*). Στα *ἅμα* και *ἅπαξ* η ρίζα είναι πάλι στην ασθενή βαθμίδα, αλλά εδώ το έρρινο *μ* λειτουργεί ως φωνήεν (συνεσταλμένη μορφή), το οποίο δηλώνεται με το σύμβολο *μη*: *sm-* > πρωτοελλ. *σ/ham-* (προ φωνήεντος) > *ἅμ-α* και *sm-* > πρωτοελλ. *σ/ha-* (προ συμφώνου) > *ἅ-παξ*. Από την άλλη πλευρά, η συγκεκριμένη ρίζα δεν εμφανίζει, τουλάχιστον στην Ελληνική, εκτεταμένη-ετεροιωμένη βαθμίδα *sōm-* (πβ. όμως παλ. αγγλ. *sōm* «ενότητα, συγκέντρωση»).

Τέλος, θα πρέπει να υπογραμμιστεί ότι υπάρχουν φωνολογικά φαινόμενα που μοιάζουν με τις μεταπτώσεις, αλλά δεν ανήκουν σε αυτές. Στα φαινόμενα αυτά συγκαταλέγονται η *έκταση κατά τη σύνθεση*, π.χ. *ομαλός* αλλά *ανώμαλος*, *όροφος* αλλά *διώροφος*, η οποία δεν συνδέεται με την εκτεταμένη βαθμίδα των λέξεων. Το ίδιο ισχύει για τη *ρυθμική έκταση* (*σοφώτερος* αντί *σοφότερος*, *ιερωσύνη* αντί *ιεροσύνη*, *στρατιώτης* αντί *στρατιότης*, *ἀκήκοα* (παρακειίμ. του *ακούω*) αντί *ἀκάκοα* κ.ά.), την *αντέκταση* (*εἷς* από *ένς*, *εἷς* από *ένς*) και τη *βράχυνση φωνήεντος προ φωνήεντος* (*βασιλέων* από *βασιλήων*). Αυτές οι μεταβολές συνέβησαν κατά την ιστορική περίοδο (βλ. Μπαμπινιώτη, 1985: 130-133, 138-140), επομένως δεν ανήκουν στην περίοδο της Πρωτοελληνικής και δεν ερμηνεύονται με βάση τα φαινόμενα των μεταπτώσεων.

Τα φαινόμενα αυτά, αν και είναι πολύ παλαιά και όχι πλέον παραγωγικά, έχουν αφήσει το στίγμα τους στο λεξιλόγιο της ΝΕ, με αποτέλεσμα σε πολλές ετυμολογικές οικογένειες λέξεων, η σύνδεση των μελών μεταξύ τους να είναι δυνατή μόνο βάσει των μεταπτωτικών βαθμίδων. Από την άλλη πλευρά, έχει διαπιστωθεί ότι, από διδακτικής απόψεως, η συγκρότηση ετυμολογικών οικογενειών βοηθάει στην [απόδοση της ορθογραφίας/] ορθογράφηση δύσκολων και μη συχνών λέξεων. Εξάλλου, η κατανόηση της σημασίας αρκετών παράγωγων και σύνθετων λέξεων λόγιας προέλευσης καθίσταται ευκολότερη αν αναζητήσει κανείς τη ρίζα τους και την αρχική της σημασία (π.χ. *φωριαμός*, *κατάφωρος*). Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι προκειμένου να καταλάβουμε τη σημασία μιας λέξης πρέπει να ανατρέχουμε κάθε φορά στην ετυμολογία της, διότι οι λέξεις αλλάζουν σημασία στο πέρασμα του χρόνου και η σύγχρονη σημασία τους μπορεί να είναι εντελώς διαφορετική από τις παλαιότερες (πβ. *ψωμί*, *ψάρι*). Η γνώση όμως των διαφόρων μορφών της ρίζας των λέξεων βοηθεί στη συγκρότηση του *ετυμολογικού πεδίου* και στη διερεύνηση των λέξεων που έχουν παραχθεί από αυτό τόσο στο πέρασμα του χρόνου όσο και σε διαφορετικούς τύπους, καταδεικνύοντας ως ένα βαθμό τη συνέχεια σε τόπο και χρόνο της Ελληνικής.

4.3 Συγχρονικές μεταβολές

Εκτός από τις μεταβολές που συμβαίνουν με την πάροδο του χρόνου, από τη μία χρονική περίοδο ή *συγχρονία* στην άλλη, δηλ. *διαχρονικά*, οι γλώσσες διαφοροποιούνται ακόμη και σε μία συγκεκριμένη συγχρονία, σε κάθε χρονική περίοδο, δηλ. *συγχρονικά*. Αν υιοθετήσουμε τον όρο *μακρο-*, στην περίπτωση που οι μεταβολές συντελούνται κατά την διάρκεια μιας συγχρονίας θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για *μακροσυγχρονία*.

Είναι σχεδόν αδύνατο να προσδιορίσουμε πότε ξεκινά και πότε γενικεύεται μια μεταβολή, είτε πρόκειται για συγχρονία είτε για διαχρονία. Στις διαχρονικές μεταβολές βέβαια, καθώς στηρίζομαστε στις ενδείξεις ή μαρτυρίες που προσφέρει ο γραπτός λόγος είναι ευκολότερο να ορίσουμε συμβατικά την έναρξη

μιας μεταβολής. Αντιθέτως, στις συγχρονικές μεταβολές καθίσταται δυσκολότερο, καθώς στην αρχή είναι σποραδικές και εκλαμβάνονται ως λάθη ή αποκλίσεις από τη συνηθισμένη χρήση.

Οι μεταβολές που παρατηρούνται σε συγχρονικό επίπεδο αφορούν σε όλα τα γλωσσικά επίπεδα, αλλά είναι συχνότερες στο λεξιλόγιο, τη μορφολογία και τη σύνταξη. Στο φωνητικό-φωνολογικό επίπεδο, για παράδειγμα, χρησιμοποιούνται ολοένα και περισσότερο απλά ηχηρά κλειστά και σε εσωτερική θέση στη λέξη [b, d, g/j] αντί των προερρινοποιημένων [ᵐb, ᵐd, ᵐg/ᵐj], όπως *συμπαθής* [siᵐbaθis] → [sibaθis], *έντιμος* [éᵐdimos] → [édimos], *όγκος* [óᵐgos] → [ógos], *άγκυρα* [áᵐjira] → [ájira]. Στη μορφολογία τείνει να γενικευτεί η χρήση της γενικής σε -η και -ης στα παλαιά τριτόκλιτα (του *πρύτανη*, της *πόλης*, της *κυβέρνησης*), ενώ οι ονομαστικές σε -η και -ες, η γενική σε -ου και η αιτιατική σε -ες έχουν σχεδόν εξοβελίσει τις καταλήξεις -ις, -ου και -αι/-ας που χρησιμοποιούνταν ευρύτατα πριν από μερικές δεκαετίες, ιδίως στα μεγάλα αστικά κέντρα. Αυτό αποτυπώνεται στην ομιλία ηλικιωμένων ομιλητών ή σε παλαιότερες κινηματογραφικές ταινίες: η *προτίμησις*, του *διευθυντού*, οι *διευθυνταί/τους* *διευθυντάς* → η *προτίμηση*, του *διευθυντή*, οι/τους *διευθυντές*. Συχνά, ιδίως από νεότερους ομιλητές, ακούγεται η κλητική προσφώνηση *κύριε καθηγητή*, *διευθυντή* αντί κ. *καθηγητά*, κ. *διευθυντά*.

Σε λεξιλογικό επίπεδο έχουν σχεδόν επικρατήσει σήμερα τα *εστιάζω*, *επικεντρώνω* (την προσοχή, το ενδιαφέρον) αντί των *στρέφω*, *συγκεντρώνω*, *εντοπίζω*, αποτελώντας μεταφραστικό δάνειο από το αγγλ. *focus*. Το *φανταστικός*, με τη σημασία που προσέλαβε στην Αγγλική το *fantastic*, χρησιμοποιείται συχνότατα αντί των *εξαιρετικός*, *θαυμάσιος*, *καταπληκτικός*. Επίσης, το περίφημο *πακέτο μέτρων* τείνει να αντικαταστήσει τα *δέσμη μέτρων* ή *σύνολο μέτρων* και η φράση *πάω πακέτο (με)* κερδίζει σαφώς έδαφος έναντι των *μαζί με*, *ταιριάζω με* (πβ. τηλεοπτική εκπομπή με τίτλο «Πάμε πακέτο»), ενώ η φράση *επί της ουσίας*, κυριολεκτούμενη σε προτάσεις όπως *ας μιλήσουμε/μισητήσουμε επί της ουσίας*, *προτάσεις επί της ουσίας* χρησιμοποιείται ολοένα και περισσότερο καταχρηστικά, αντί των *κατ' ουσίαν*, *ουσιαστικά*, πβ. *πρόκειται επί της ουσίας για κλοπή δημοσίου χρήματος* ή *η κατηγορία είναι επί της ουσίας αβάσιμη*. Μεταξύ άλλων, η γενική της *αρκούδας*, που στη φράση *το κρύο της αρκούδας* δηλώνει το υπερβολικό κρύο, στη συνέχεια εξελίχθηκε σε εκφραστικό συνώνυμο των *πολύς*, *υπερβολικός*: *το γέλιο της αρκούδας*, *το ζύλο της αρκούδας*.

Όσον αφορά στο συντακτικό επίπεδο, εμφανίζονται τελευταία διάφορες εκφορές, όπως *ο/η X είναι ένας/μια γιατρός*, *μηχανικός*, που συνιστούν μίμηση ξένων συντακτικών προτύπων, πβ. αγγλ. *he/she is a doctor* – στην Ελληνική αποφεύγεται συνήθως η χρήση της αόριστης αντωνυμίας σε παρόμοιες περιπτώσεις. Άλλη περίπτωση είναι όταν ρήματα αποθετικά, π.χ. *εκμεταλλεύομαι*, *σέβομαι*, χρησιμοποιούνται ως παθητικά: *δεν επιτρέπεται ο πλούτος της χώρας να εκμεταλλεύεται από τις πολυεθνικές*, *το σύγγραμμα επεξεργάζεται από τον καθηγητή*. Ακόμη, είναι αρκετά συχνό να συνδυάζεται η αναφορική αντωνυμία με προσωπική στην ίδια πρόταση: *γνώρισα τον κ. X, ο οποίος/που (και) αυτός υπήρξε πρόεδρος του συμβουλίου*. Την περίπτωση αυτή θα μπορούσαμε να τη χαρακτηρίσουμε «συντακτικό συμφурμό», όπου συγχωνεύεται η αναφορική με την ανεξάρτητη πρόταση: *γνώρισα τον κ. X, ο οποίος/που ... + γνώρισα τον κ. X. Αυτός (Και αυτός)...*

4.3.1 Διαλεκτικές διαφορές

Η διαλεκτική διαφοροποίηση είναι ήδη γνωστή από την Αρχαία Ελληνική των κλασικών χρόνων: π.χ. ιων.-αττ. *εἰμί*, δωρ. *ήμί*, αιολ. *έμμί* (λεσβ. *έμμι*), ιων.-αττ. *μήτηρ*, δωρ. κ.ά. *μάτηρ*. Το ίδιο συμβαίνει και στη σύγχρονη γλώσσα, όπου παρατηρούνται διαφορές μεταξύ των ατομικών γλωσσικών συστημάτων, των *ιδιολέκτων*, και των κοινωνικών γλωσσικών συστημάτων, των *κοινωνιολέκτων*¹³, αλλά κυρίως διαφοροποίηση από περιοχή σε περιοχή, που συνιστά τις διαλέκτους και υποδιαλέκτους/ιδιώματα. Για παράδειγμα, σε πολλές περιοχές (π.χ. Πελοπόννησο, Ιόνια νησιά) προφέρουν λέξεις όπως *λύση*, *νησί* με ουρανικά *l* ([l]), *n* ([n]), ενώ κυρίως στη Βόρειο Ελλάδα προφέρεται υπερωικοποιημένο [ʎ] στα *αλλά*, *όλος* κ.λπ. Εξάλλου, στην Πελοπόννησο συνηθίζεται η κατάληξη *-όσαντε* για το γ' πληθ. παθητ. παρατατ., π.χ. *λεγόσαντε* (πβ. τα *έδολιοῦσαν*, αντί *έδολίουν* «μιλούσαν δόλια, ύπουλα», και *έλέγοσαν*, αντί *έλεγον* ή *έλεγαν*, της Αλεξανδρινής Κοινής). Στη Βόρειο Ελλάδα, όπως και μεταξύ των Ελλήνων της Πόλης, είναι διαδεδομένη

¹³ Γενικότερα, η γλώσσα που χρησιμοποιούν σήμερα τα καλλιεργημένα στρώματα των μεγάλων αστικών κέντρων θεωρείται πρότυπη, τόσο στον προφορικό όσο και στον γραπτό λόγο. Ο όρος «Πρότυπη Νέα Ελληνική» (ΠΝΕ), τον οποίο υιοθετούν ο Χόρροκς κ.ά., αντιστοιχεί ουσιαστικά με τον όρο «Κοινή Νέα Ελληνική» (ΚΝΕ) του Γεωργίου Μπαμπινιώτη. Πρόκειται για γλωσσική ποικιλία που αποτελεί το προϊόν φυσικής γλωσσικής εξέλιξης αλλά και υιοθέτησης πολλών λόγιων στοιχείων που η χρήση τους κρίνεται απαραίτητη, λ.χ. *κυβερνήσεις*, *κυβερνήσεων*, *γεγονός*, *γεγονότος*, *γεγονότα*, *γεγονότων*, *συνεχής/ ουδ. συνεχές*, *συνεχούς*, *συνεχής/συνεχή*.

η σύνταξη με έδωσε το γράμμα, που εμφανίζεται ήδη κατά τη μεσαιωνική περίοδο, παράλληλα με την εκφορά μου έδωσε το γράμμα – ανάλογα με την περιοχή, η αιτιατική με και η γενική μου αντικατέστησαν παλαιότερο τύπο, την αρχαία δοτική μοι.

4.3.2 Τα γλωσσικά λάθη ως αιτίες γλωσσικής μεταβολής

Στις αιτίες της γλωσσικής μεταβολής συγκαταλέγονται και τα γλωσσικά λάθη¹⁴, τα οποία συχνότατα προκαλούνται, όπως ήδη αναφέρθηκε, από διάφορες αιτίες και επαναλαμβάνονται με τη μίμηση. Για παράδειγμα, πολλοί συνηθίζουν τα αποτάνθηκα, θα αποτανθώ, έχω αποτανθεί (αντί αποτάθηκα κ.λπ.), κατά τους συνώνυμους τύπους του απευθύνομαι (απευθύνθηκα κ.λπ.) και μεγένθονση, μεγενθύνω (αντί μεγέθυνση, μεγεθύνω, πβ. μέγεθος).

Η γλωσσολογική δεοντολογία «επιβάλλει» να μην απορρίπτεται σχεδόν οτιδήποτε χρησιμοποιεί ο ιθαγενής ομιλητής/χρήστης μιας γλώσσας, αλλά να ερμηνεύεται ο λόγος για τον οποίο το χρησιμοποιεί. Ο γλωσσολόγος, αντίθετα με τον φιλόλογο που καταδικάζει γλωσσικά στοιχεία που κρίνει ότι δεν έχουν σχηματιστεί σύμφωνα με του γραμματικούς κανόνες, θα αποφύγει να τα χαρακτηρίσει εσφαλμένα, χωρίς όμως και να τα υιοθετεί πάντοτε. Αν θέλει να «ηρεμήσει τα πνεύματα» των αποστρεφόμενων τέτοια στοιχεία, θα παραδεχτεί ότι είναι μη παραδοσιακοί τύποι, που ξενίζουν ομιλητές γλωσσικά περισσότερο ευαίσθητους και περισσότερο συντηρητικούς, αλλά θα δείξει ταυτοχρόνως ότι σχηματίστηκαν με φυσικές διαδικασίες, κυρίως βάσει της αρχής της αναλογίας. Το ίδιο ισχύει για τύπους όπως ανθρώποι, δασκάλοι, εμπόροι, που τονίστηκαν στην παραλήγουσα αναλογικά προς την γεν. και αιτ. πληθ. (ανθρώπων, ανθρώπους) και διαφοροποιούνται από την ονομ. και αιτ. εν. (άνθρωπος, άνθρωπο) ως προς τον τονισμό. Διαπιστώνει κανείς μάλιστα την εμφάνιση νέου τονικού κανόνα στη λαϊκότερη και καθημερινότερη γλώσσα: ονόματα σε -ος, προπαροξύτονα στην ονομ. και αιτ. ενικού, τονίζονται γενικά ως παροξύτονα σε όλες τις πτώσεις του πληθυντικού (!), όπου η αναλογία, ως προς τον τονισμό ήταν 1 προς 2 – ονομαστική/κλιτική έναντι γενικής και αιτιατικής.

Επίσης, θηλυκά ονόματα σε -ος, όπως η οδός, τείνουν, λαϊκότερα, να είναι άκλιτα (η/της/την οδός) ή να αποβάλουν στην ονομ. το -ς (λ.χ. η μέθοδος, η οδό, η περίπολος), καθώς στην NE τα θηλυκά λήγουν στις περισσότερες περιπτώσεις σε φωνήεν: έρευνα, κόρη, κυβέρνηση, αλεπού, ηχώ. Πρόκειται για δομική διαφοροποίηση: τα αρσενικά λήγουν σε -ς, ενώ τα θηλυκά σε φωνήεν¹⁵, πράγμα που εξηγεί και σύγχρονες τάσεις για μεταβολή, πβ. η διεθνής → η διεθνή, η πλήρης → η πλήρη. Γι' αυτό, κύρια ονόματα όπως Άλκηστις και Άρτεμις δημιουργούν «κλιτικά» προβλήματα ακόμη και σε μορφωμένους ομιλητές, οπότε ακούονται συχνότατα εκφορές όπως είδα την Άλκηστις, το είπα στην Άρτεμις. Σύμφωνα με τους υποστηρικτές της γενετικής-μετασχηματιστικής γραμματικής, κάθε μορφή γλώσσας διαθέτει γραμματική δομή, οπότε θα πρέπει να δεχτούμε ότι και η λαϊκότερη γλώσσα διέπεται από γραμματική, η οποία διαφέρει σε κάποια σημεία από αυτήν της κοινής-πρότυπης γλώσσας.

Αν γενικευτεί η χρήση των «λαθών» που προαναφέρθηκαν και αυτά περάσουν στον γραπτό λόγο, θα καθιερωθούν πιθανότατα στην πρότυπη γλώσσα, όπως συνέβη με πλείστες περιπτώσεις λαθών ανά τους αιώνες. Πάντως, σε περιπτώσεις όπου μια μεταβολή, μια χρήση, αποβαίνει εις βάρος της γλωσσικής ακριβείας, όχι μόνο ο φιλόλογος, αλλά και ο γλωσσολόγος καλό είναι να το επισημάνουν. Για παράδειγμα, η λέξη απλοποίηση ως όρος κακώς χρησιμοποιείται από ορισμένους αντί των αποβολή, σίγηση, λ.χ. «η απλοποίηση του ν» (στο σύμπλεγμα νσ), διότι χάνεται η γλωσσική ακρίβεια με τη χρήση του ακατάλληλου όρου. Παρανόηση του γλωσσικού σχηματισμού αποτελεί, μεταξύ άλλων, το επικεφαλής/επί κεφαλής σε προτάσεις όπως *η επικεφαλή του υπουργείου ή *οι επικεφαλείς των υπουργείων. Αφετέρου, στη σύγχρονη γλώσσα χρησιμοποιείται αρκετά συχνά το τρίτος με τη σημασία «άλλος/διαφορετικός/εναλλακτικός» (όχι μόνο στον πληθυντικό, πβ. χρέη προς τρίτους), οπότε ακούγονται και γράφονται προτάσεις όπως «μια τρίτη άποψη υποστηρίζει...», «σύμφωνα με μια τρίτη άποψη...», «Τρίτη Γνώμη» (τίτλος σε στήλη εφημερίδας), αν και συμβαίνει να πρόκειται απλώς για άλλη άποψη, η οποία έπεται μιας πρώτης και άρα είναι όχι τρίτη, αλλά

¹⁴ Εννοείται ότι δε γίνεται λόγος για πραγματικά λάθη, για «σαρδάμ»/παραδρομές γλώσσας/ομιλίας/εγκεφάλου, lapsus linguae, αγγλ. spoonerisms, π.χ. έχει χυθεί πολύ λιμάνι (αντί μελάνι), stop the star (αντί car).

¹⁵ Σχετικά με τα θηλυκά σε -ος, ο Πετρούνας (2001: 27) σημείωνε ότι «τροποποιούν σήμερα τους κανόνες της νέας ελληνικής».

δεύτερη γίνεται δηλ. λόγος για τρίτη άποψη, ενώ στην πραγματικότητα μπορεί να έχουν αναφερθεί μόνο δύο απόψεις¹⁶!

Στο σημείο αυτό, χρειάζεται να τονιστεί ότι για τα λάθη ευθύνονται οι ομιλητές/χρήστες μιας γλώσσας, αφού «είναι παντελώς εσφαλμένο να επιρρίπτουμε ευθύνες στη γλώσσα επειδή ο άνθρωπος εκμεταλλεύεται τις απειράριθμες δυνατότητες που του προσφέρει για να τη χρησιμοποιήσει ως όργανο επιβολής, επικυριαρχίας ή αλλοτρίωσης» (Χαραλαμπίδης, 1999³/2001: 151). *Οι χρήστες της γλώσσας είναι υπεύθυνοι για ό,τι συμβαίνει στη γλώσσα και όχι βέβαια η ίδια η γλώσσα, που δεν μεταβάλλεται, αντίθετα με όσα πρόσβενε ο πολύς August Schleicher, από μόνη της*: όταν λέει κανείς ότι μια γλώσσα μεταβάλλεται, ότι είναι ζωντανός οργανισμός, χρησιμοποιεί μια συνοπτική διατύπωση, ένα τρόπο του λέγειν, που υπονοεί ότι μεταβάλλεται από όσους κάνουν χρήση της, καθώς μεταβάλλουν στοιχεία της, εισάγουν νέα στοιχεία και θέτουν άλλα στο περιθώριο ή παύουν εντελώς να τα χρησιμοποιούν.

Για να γίνεται «καλή/σωστή» χρήση μιας γλώσσας στα διάφορα επίπεδά της πρέπει τα μέλη της γλωσσικής κοινότητας να τη διδαχτούν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο (με εγχειρίδια γραμματικής και συντακτικού, με λεξικά κ.λπ.). Ο Χαραλαμπίδης (1999³/2001: 147) επισημαίνει ότι ο χαρακτηρισμός λέξης ή έκφρασης ως «καλής» ή «κακής» εξαρτάται τελικά «από τη γνώμη της πλειοψηφίας των μελών της γλωσσικής κοινότητας». Πρόκειται, ουσιαστικά, για την απόφαση του ποιητή Οράτιου: *usus est norma loquendi* «η χρήση είναι ο κανόνας/η νόρμα της ομιλίας». Ωστόσο, το πράγμα δεν είναι τόσο απλό: η γνώμη της πλειοψηφίας μπορεί να μεταβληθεί με τη ρύθμιση. Αφετέρου, δεν είναι πάντοτε εύκολο να προσδιοριστεί γενικότερα η πλειοψηφία ούτε ειδικότερα ποια πλειοψηφία (των συντηρητικών, των προοδευτικών, των μορφωμένων, των ολιγογράμματων κ.ά. χρηστών) υιοθετεί την α' ή τη β' χρήση. Ας θυμηθούμε, λ.χ., ότι παλαιότερα *οι τραπεζικοί υπάλληλοι* ονομάζονταν συχνότατα αλλά εσφαλμένα *τραπεζιτικοί υπάλληλοι*, ότι γινόταν λόγος όχι για *αυτοκινητικό ατύχημα/δυστύχημα* αλλά για *αυτοκινητιστικό α./δ.*, ενώ το *περίπτερο* (εφημερίδων κ.ά.) λεγόταν *κίοσκι*, που είναι λέξη τουρκικής προέλευσης. Αυτές οι μεταβολές οφείλονται σε **ρύθμιση**, αν και όχι πάντοτε ρητή. Πολλές γλωσσικές ρυθμίσεις δεν επιβάλλονται, επειδή τις αποφάσισε επίσημος φορέας, όπως το κράτος ή η Ακαδημία. Εκείνο που έχει ιδιαίτερη σημασία στην προκειμένη περίπτωση είναι ότι μια γλωσσική ρύθμιση υιοθετείται τελικά με τη **μίμηση**, ισχυρό παράγοντα γλωσσικών όπως φυσικά και άλλων μεταβολών.

Από την άλλη πλευρά, στην εποχή μας τα πράγματα είναι πολύ χαλαρά στην τήρηση ακόμη και κανόνων, όχι μόνο γραμματικών, που είναι απαραίτητοι για την ικανοποιητική συνεννόηση των μελών μιας γλωσσικής κοινότητας. Μεταξύ άλλων, οι προκλήσεις, σε γλωσσικό επίπεδο, που υφίστανται σήμερα οι χρήστες μιας γλώσσας είναι πολλές και έντονες. Ωστόσο, όπως είχε σχολιάσει ο Charles Bally, από τους σημαντικότερους μαθητές του Saussure, οι γλώσσες, για να λειτουργήσουν αποτελεσματικά ως συστήματα επικοινωνίας σε συγχρονικό επίπεδο, χρειάζεται να μην μεταβάλλονται. Έτσι προκύπτουν οι γλωσσικές ρυθμίσεις, που άλλοτε αποδοκιμάζουν διάφορες μεταβολές και άλλοτε τις υιοθετούν. Τίθεται όμως το ερώτημα. Ποιοι θα είναι υπεύθυνοι για τη ρύθμιση; Μόνο οι γλωσσολόγοι; Μόνο οι γλωσσολόγοι σε συνεργασία με κρατικούς και άλλους φορείς; Οι φιλόλογοι, οι λογοτέχνες και γενικότερα όσοι μη γλωσσολόγοι ασχολούνται με τη γλώσσα δεν έχουν αρμοδιότητα για τον λόγο, για τη γλώσσα τους; Η αλήθεια είναι ότι η ρύθμιση γίνεται τις περισσότερες φορές με υποκειμενικά κριτήρια χωρίς να αποτελούν εξαίρεση ως προς αυτό και οι γλωσσολόγοι.

Ερωτήσεις ανακεφαλαίωσης

1. Ποιες ήταν οι απόψεις του August Schleicher σχετικά με την τελειότητα των κλασικών γλωσσών σε σχέση με τη «μητέρα» γλώσσα;
2. Τι μπορεί να παρατηρήσει κανείς κατά την εξέλιξη γλωσσικών τύπων όσον αφορά στον γλωσσικό μηχανισμό; Δώστε ένα παράδειγμα.
3. Τα νεότερα γλωσσικά συστήματα είναι σε όλα τα σημεία απλούστερα σε σχέση με τα παλαιότερα;
4. Ποια είναι η συνήθης άποψη, από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, σχετικά με τη γλωσσική μεταβολή;
5. Η άποψη ότι οι γλώσσες μεταβάλλονται για να προσαρμόζονται στις καινούργιες ανάγκες ερμηνεύει κάθε γλωσσική μεταβολή;

¹⁶ Σε τέτοιες περιπτώσεις είναι πολύ εύκολη η διολίσθηση σε «περίπου Ελληνικά», που χαρακτηρίζονται από ανακρίβεια και σύγχυση, πβ. επισημάνσεις και του Peter Mackridge (1990: 455).

6. Οι γλωσσικές μεταβολές, εφόσον δεν έχουν συντελεστεί πλήρως, είναι οπωσδήποτε μη αναστρέψιμες;
7. Πώς διαπιστώνεται η ύπαρξη μεταβολών σε μια γλώσσα;
8. Ποιες είναι οι σημαντικότερες φωνηεντικές μεταβολές στην ιστορία της Ελληνικής;
9. Οι σημαντικότερες μεταβολές στα σύμφωνα της Ελληνικής.
10. Πώς δικαιολογείται η προφορά του κίνδυνος [-νδ-] αντί [-ντ-];
11. Αναφέρετε σημαντικές μεταβολές στο μορφολογικό σύστημα της Ελληνικής.
12. Τι σημαίνει ο όρος μετάπτωση και ποιες οι μεταπτωτικές βαθμίδες;
13. Τι σημαίνει ο όρος «ετεροίωση»;
14. Αναλύστε τι σημαίνει μεταβολή «κατά την ποσότητα» και «κατά την ποιότητα».
15. Αναγνωρίστε τη μεταπτωτική βαθμίδα των παρακάτω λέξεων: απάτωρ, πατρός, δόμος, έλιπον, φέρω, φώρ, φρήν, πτώμα, ποδός, όμοϋ.
16. Αναζητήστε σε ετυμολογικό λεξικό τη ρίζα των λέξεων *δέντρο*, *δαίμονας*, *δέρνω*, *φρήν*, *δέχομαι*, *δίδω*, *λέγω*, *παιδί*, *έχω*. Βρείτε τις μεταπτωτικές τους βαθμίδες καθώς και παράγωγες λέξεις.
17. Τι εννοούμε με του όρους «έκταση κατά τη σύνθεση» και «ρυθμική έκταση»; Δώστε παραδείγματα.
18. Πώς εννοείται ο όρος «πρότυπη Νέα Ελληνική» ή «Κοινή Νέα Ελληνική»;
19. Πώς πρέπει να αντιμετωπίζει ο γλωσσολόγος τύπους που θεωρούνται εσφαλμένοι, π.χ. *Οκτώμβριος*, *αποτάνθηκα*;
20. Μπορεί να γίνει αποδεκτή κάθε μεταβολή στη γλώσσα, ακόμη και αυτή που δημιουργεί γλωσσική ανακρίβεια;

Βιβλιογραφία

- Allen, W. S. (2000). *Vox Graeca. Η προφορά της ελληνικής την κλασική εποχή* (Μ. Καραλή & Γ. Μ. Παράσογλου, μετάφρ.). Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ., Ινστιτούτο Νεολληνικών Σπουδών, Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη.
- Crowley, T. (1996). *An introduction to historical linguistics*. Auckland, Oxford: Oxford University Press. [The present is a reprint of 1992².]
- Θεοφανοπούλου-Κοντού, Δ. (2001). Λάθη στη χρήση της γλώσσας: αλήθεια και μύθος. Στο Γ. Η. Χάρης (επιμ.), *Δέκα μύθοι για την ελληνική γλώσσα* (σσ. 53-61). Αθήνα: Πατάκης.
- Lehmann, W. P. (1992³). *Historical Linguistics: An introduction*. London, New York: Routledge.
- Mackridge, P. (1990). *Η νεοελληνική γλώσσα* (Κ. Ν. Πετρόπουλος, μετάφρ.). Αθήνα: Πατάκης.
- Mallory, J. P. (1995). *Οι Ινδοευρωπαίοι. Γλώσσα, αρχαιολογία και μύθος* (Ε. Αστερίου, μετάφρ.). Αθήνα: Δελφίνι.
- Μπαμπινιώτης, Γ. (1985). *Ιστορική γραμματική της αρχαίας ελληνικής γλώσσας. Ι. Φωνολογία*. Αθήνα.
- Μπαμπινιώτης, Γ. (1998²). *Θεωρητική γλωσσολογία. Εισαγωγή στη σύγχρονη γλωσσολογία*. Αθήνα.
- Μπαμπινιώτης, Γ. (2000⁴). *Συνοπτική ιστορία της ελληνικής γλώσσας*. Αθήνα.
- Μπαμπινιώτης, Γ. (2011²). *Ετυμολογικό λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας. Ιστορία των λέξεων*. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας.
- Πετρούνιας, Ε., Β. (2001). Ετυμολογία και προέλευση του λεξιλογίου της νέας ελληνικής. Στο Γ. Η. Χάρης (επιμ.), *Δέκα μύθοι για την ελληνική γλώσσα* (σσ. 23-33). Αθήνα: Πατάκης.
- Ράλλη, Α. (2005). *Μορφολογία*. Αθήνα: Πατάκης.
- Saussure, F. (1979). *Μαθήματα γενικής γλωσσολογίας* (Φ. Δ. Αποστολόπουλος, μετάφρ.). Αθήνα: Παπαζήσης.
- Teodorsson, S.-T. (1974). *The phonemic system of the attic dialect, 400-340 B.C.* (series «Studia Graeca et Latina Gothoburgensia» 32). Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Teodorsson, S.-T. (1977). *The phonology of ptolemaic Koine* (series «Studia Graeca et Latina Gothoburgensia» 36). Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Teodorsson, S.-T. (1978). *The phonology of attic in the hellenistic period* (series «Studia Graeca et Latina Gothoburgensia» 40). Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Tonnet, H. (1995). *Ιστορία της νέας ελληνικής γλώσσας: Η διαμόρφωσή της* (Μ. Καραμάνου & Π. Λαλιάτση, μετάφρ.). Αθήνα: Παπαδήμας.
- Χαραλαμπίκης, Χ. (2001). *Νεοελληνικός Λόγος. Μελέτες για τη γλώσσα, τη λογοτεχνία και το ύφος*. Αθήνα: Νεφέλη. [Το παρόν αποτελεί ανατύπωση του 1999³, η 1^η έκδοση δημοσιεύτηκε το 1992.]
- Χατζιδάκης, Γ. Ν. (1924²). *Ακαδημεικά αναγνώσματα* (Τόμ. Α'). Αθήνα.

Χόρροκς, Τ. (2012⁴). *Ελληνικά. Ιστορία της γλώσσας και των ομιλητών της* (Μ. Σταύρου & Μ. Τζεβελέκου, μετάφρ.). Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας. [Η 1^η έκδοση δημοσιεύτηκε το 2006.]